เทศนาเรื่องแจง

ของ

พระศาสนโศภน

พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ
ในงานทำบุญวันวิสาขบูชา
ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม
พ. ศ. ๒๔๘๑

พิมพ์ที่
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร ถนนพระสุเมรุ
กรุงเทพ ฯ

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

หอสมุดแห่งชาติ
29 มิ.ย. 2532
กรมศิลปากร

เทศนาเรื่องแจง

ของ

พระศาสนโศภน

พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ

ในงานทำบุญวันวิสาขบูชา

ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม

พ. ศ. ๒๔๘๑

พิมพ์ที่

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย

หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร ถนนพระสุเมรุ

กรุงเทพ ฯ

สมโภชวัดกุย
๑๓ กุมภ ๕๓

เลขหมู่ 102

294.304
เลขหนังสือ
พ397ท

เลขทะเบียน ห.32บ. 9388

คำนำ

แจงคือชี้แจงแสดงคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นเทศนาพิเศษนิยมกันมาก มีในการฌาปนกิจศพและทำบุญอัฏฐีว่าเป็นบุญอันเลิศในการอุปการะและปฏิการะแก่ผู้ล่วงลับไปแล้ว ๆ แจงที่ใช้กันอยู่ในทุกวันนี้ ๒ อย่าง คือแจงอย่างเก่าอย่างหนึ่ง แจงอย่างใหม่อย่างหนึ่ง แจงอย่างเก่านั้นมีเทศนาเรื่องปฐมสังคายนา ๓ กัณฑ์บ้าง กัณฑ์เดียวบ้าง มีพระสงฆ์รับเทศนาเต็มที่ ๕๐๐ รูป และลดลงมาเป็นส่วนเป็นเสี้ยวของ ๕๐๐ บ้าง ตามกำลังของผู้กระทำ ๆ

เทศนา ๓ กัณฑ์นั้น พระผู้เทศน์ในธรรมาสน์คราวเดียวกัน ๓ ธรรมาสน์บ้าง ธรรมาสน์เดียวเปลี่ยนกันเทศน์บ้าง เทศน์รูปเดียวบ้าง แล้วแต่สมควร เทศน์คราวเดียว ๓ ธรรมาสน์ สมมุติเป็นพระมหากัสสปรูปหนึ่ง เป็นพระอุบาลีรูปหนึ่ง เป็นพระอานนท์รูปหนึ่ง ขึ้นธรรมาสน์เสร็จแล้ว พระมหากัสสปให้ศีล พระอุบาลีบอกศักราช พระอานนท์จ่าหน้าธรรมาสน์ตามรูปของงานนั้น ๆ พอสมควรแก่กาล แล้วหยุดให้พระมหากัสสปดำเนินเรื่องปฐมสังคายนาจับตั้งต้นแต่กาลอุบัติแห่งพระบรมศาสดาบ้าง ตั้งต้นแต่ได้ตรัสรู้แล้วบ้าง จนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ๆ ปรารภถ้อยคำของสุภัทภิกษุผู้บวชเมื่อแก่กล่าวคำจ้วงจาบพระธรรมวินัย เมื่อพระศาสดาเสด็จปรินิพพานแล้วได้เพียง ๗ วันเป็นเหตุ พระมหากัสสปจึงปุจฉาเรื่องวินัยก่อน พระอุบาลีถวายวิสัชชนาเรื่องวินัย แล้วจึงปุจฉา

เรื่องธรรมะ พระอานนท์ก็ถวายวิสัชชนาเรื่องธรรมะ พระสงฆ์ทั้งปวงที่มาประชุมนั้น ก็สวดพระวินัยสวดพระธรรมเป็นตอน ๆ บ้างตลอดคราวเดียวในที่สุดบ้าง แล้วแต่จะเหมาะกับรูปงาน ฯ

ถ้าธรรมาสน์เดียวเปลี่ยนกันขึ้นแสดง การให้ศีลบอกศักราชจ่าหน้าธรรมาสน์รวมในกัณฑ์ต้น ยกเป็นหน้าที่ของกัณฑ์ที่สุด พระสงฆ์ทั้งปวงรับสัพพี ฯ แจงอย่างนี้เรียกว่าแจงอย่างเก่า ฯ

แจงอย่างใหม่นั้นมีเทศน์เรื่องธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ๑ อนัตตลักขณสูตร ๑ อาทิตตปริยายสูตร ๑ ดำเนินเรื่องเสด็จอุบัติโดยย่อต่อกับธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเป็นต้นเป็นลำดับไป ฯ เทศน์เป็น ๓ กัณฑ์บ้าง รวมเป็นกัณฑ์เดียวบ้าง มีพระสงฆ์รับเทศน์ไม่กำหนดอย่างน้อยตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป การสวดแล้วแต่ท่านผู้เทศน์จะบัญชาให้สวด เมื่อจบแล้วก็มีอนุโมทนาอย่างเดียวกัน แจงอย่างนี้เรียกว่าแจงอย่างใหม่ ฯ

เทศนาเรื่องแจง

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

อโหสิ โข โส ภควา มชฺฌิเมสุ ชนปเทสุ อริยเกสุ มนุสฺเสสุ อุปฺปนฺโนติ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงแจงอย่างใหม่ พอสมควรแก่กาลเวลา ดำเนินความอันเป็นเบื้องต้นว่า อโหสิ โข โส ภควา... สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น พระองค์ได้เสด็จอุบัติในมนุษย์ ชาวอริยกชนณมัชฌิมประเทศ นับแต่สยามประเทศนี้ไปอยู่ทิศพายัพ ว่าโดยพระชาติ พระองค์เป็นกษัตริย์ศากยราช ว่าโดยโคตร พระองค์เป็นโคตมโคตร พระนามเดิมว่าสิทธัตถะ เรียกว่าอังคีรสบ้าง พระชนกทรงพระนามว่า สุทโธทนมหาราช พระชนนีทรงพระนามว่า มายา เรียกว่าสิริมหามายาบ้าง พระเทวีทรงพระนามว่ายโสธรา เรียกว่าพิมพาบ้าง พระโอรสทรงพระนามว่าราหุล ฯ พระองค์ได้เสวยสุขสมบัติในฆราวาสวิสัยอยู่ ๒๙ ปี ทรงเบื่อหน่ายในความเป็นฆราวาส จึงได้น้อมฉันทอัธยาศัยในบรรพชาเพศ ครั้นได้โอกาสก็เสด็จออกบรรพชาจากศากยสกุล ทรงม้าชื่อกัณฐกะ มีนายฉันน์ตามเสด็จไปด้วย ครั้นถึงฝั่งแม่น้ำอโนมา รับสั่งให้นายฉันน์นำม้าพระที่นั่งกลับ ทรงตัดพระเมาลีด้วยพระขรรค์ อธิษฐานเพศเป็นบรรพชิต

ในที่นั้น เมื่อพระองค์ทรงเพศเป็นบรรพชิตแล้ว จึงเสด็จเข้าไปอาศัย อาพารดาบส กาลามโคตร อุทกดาบส รามบุตร ซึ่งเป็นคณาจารย์ใหญ่ประชุมชนนับถือมากในครั้งนั้น ได้ทรงศึกษาลัทธิของพระคณาจารย์ทั้งสองจนชำชองชำนิชำนาญแล้ว ทรงเห็นว่าไม่เป็นหนทางที่จะตรัสรู้ได้ จึงทรงลาดาบสทั้งสองไปทางมคธชนบท ถึงอุรุเวลาประเทศ ได้เสด็จประทับทรงกระทำความเพียรอยู่ในที่นั้นโดยประการต่าง ๆ ในวันที่จะได้ตรัสรู้ได้ทรงเจริญอานาปานสติ ตั้งจิตต์ในสติปัฏฐาน ยังโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการให้บังเกิดขึ้น ก็ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดยิ่ง สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าเป็นยอดของบุคคล ในวันวิสาขปุณณมี ณควงไม้อัสสัตถพฤกษโพธิมณฑล เสด็จประทับอยู่ในที่นั้นครบ ๗ วันแล้ว เสด็จไปประทับยังควงไม้อัชชปาลนิโครธ (ต้นไทร) แล้วเสด็จไปประทับณควงไม้มุจจลินท์ (ต้นจิก) แล้วเสด็จไปประทับยังควงไม้ราชายตนพฤกษ์ (ต้นเกด) แล้วเสด็จไปประทับยังอัชชปาลนิโครธอีก ทรงรำพึงถึงธรรมที่พระองค์ตรัสรู้แล้วนั้นว่า เป็นคัมภีรภาพลึกซึ้ง ยากที่บุคคลจะตรัสรู้ตามได้ แต่อาศัยพระกรุณาที่เป็นไปในหมู่สัตว์ จึงได้ทรงเลือกหาเวไนยสัตว์ ผู้สมควรจะรับปฐมเทศนา ทรงเห็นท่านเบญจวัคคีย์ภิกษุทั้ง ๕ คือ ท่านโกณฑัญญะ ท่านวัปปะ ท่านภัททิยะ ท่านมหานาม และท่านอัสสชิ ควรจะรับเทศนาก่อน จึงได้เสด็จสัญจรไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน อันเป็นที่อยู่ของท่านเบญจวัคคีย์นั้น

แล้วทรงแสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตรโดยไวยากรณภาษิต เป็นลำดับไป ฯ

ในธรรมจักกัปปวัตตนสูตรนั้น ทรงแสดงดังนี้ว่า เทฺว เม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา เป็นต้น ความสังเขปในธรรมจักกัปปวัตตนสูตรนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศที่สุด ๒ อย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค ว่าบรรพชิตไม่ควรเสพ เพราะไม่ทำให้ตรัสรู้ ทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทา คือ อริยมรรค ๘ ว่าบรรพชิตควรเสพ เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ แล้วทรงแสดงอริยสัจจ์ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ประกาศความรู้ความเห็นของพระองค์ในอริยสัจจ์นั้น ๆ พร้อมด้วยปริวัฏ ๓ อาการ ๑๒ บริสุทธิ์หมดจดไม่ถำเริบต่อไป ยืนยันพระองค์ว่าเป็นพระพุทธะผู้ตรัสรู้แล้ว ดังนี้ ฯ

มีอธิบายเป็นลำดับไป ที่เรียกว่าธรรมจักรนั้น แปลว่าจักรคือธรรม ไม่ใช่จักรอย่างอื่น ๆ พระเจ้าบรมจักรพรรดิมีอำนาจอันยิ่งใหญ่เป็นไปในมนุษย์ทั้งปวง เพราะมีจักรแก้วที่เรียกว่าจักรรัตนะเกิดขึ้นพระองค์ปราบศัตรูหมู่ปัจจามิตรให้ปราชัย เป็นเอกบรมกษัตริย์ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้ามีจักรคือธรรม ปราบกิเลสมารใหญ่น้อยโดยประการทั้งปวงให้ปราชัย เป็นเอกพุทธะ ฉันนั้น ฯ

การประพฤติที่ประกอบด้วยกามสุข จัดเป็นกามสุขัลลิกานุโยค การทรมานตนจนเกินส่วน จัดเป็นอัตตกิลมถานุโยค อนุโยค ๒ อย่าง

นั้น กามสุขัลลิกานุโยค เป็นไปทางเกี่ยจคร้าน อัตตกิลมถานุโยค เป็นไปทางเร่งรีบจนเกินพอดี ทางกลางคือไม่ชี้เกี่ยจจนเกินไป ไม่เร่งรีบจนเกินไป ฯ การทำอะไรทั้งหมด ถ้าเอาชี้เกี่ยจเข้าไปใส่เป็นไม่สำเร็จ ถ้าเอาเร่งรีบเกินไปเข้าไปใส่ ก็กลายเป็นนุง ร่างกายก็ทนไม่ไหว เลยกลายเป็นคนทุพพลภาพ เสียสติวิกลจริตไปก็มี เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงสอนให้เดินทางกลาง ทางกลางที่เดินนั้นจะผิดถูกประการใด มีอริยมรรคเป็นเครื่องวินิจฉัย คือไม่เป็นไปฝ่ายมิจฉา เป็นไปฝ่ายสัมมาโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสมรรค ๘ เป็นมัชฌิมาปฏิปทาทางกลาง ฯ การที่พระองค์ทรงยกทาง ๒ อย่างขึ้นแสดงก่อนนั้น เพราะในคราวครั้งนั้นนิยมนับถือกันมาก ฯ มีตำราของพวกพราหมณ์กล่าวไว้ว่า ใครไม่มีบุตรตายแล้วต้องตกนรก ถ้ามีบุตรแล้วไม่ต้องตกนรกดังนี้ เพราะฉะนั้น พวกนักพรตในคราวครั้งนั้น จึงนิยมมีลูกเมียกันเป็นพัน ฯ ส่วนอัตตกิลมถานุโยคก็เป็นที่นิยมนับถือกัน ใครประพฤติตปธรรมแรงกล้าจนริมตาย ก็นิยมนับถือผู้นั้น ฯ ท่านเบญจวัคคีย์ก็เช่นนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำทุกกรกิริยา จึงได้เลื่อมใสปฏิบัติพระองค์โดยเคารพ ครั้นพระองค์เลิกละทุกกรกิริยาเสีย ท่านเบญจวัคคีย์ก็หมดเลื่อมใส จึงพากันละพระองค์ไปอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ครั้นพระองค์ได้ตรัสรู้แล้วเสด็จมาประสงค์จะเทศนาสั่งสอน ท่านเบญจวัคคีย์

ไม่เชื่อต่อความตรัสรู้ของพระองค์ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงได้ทรง
ประกาศทางกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยค ว่าบรรพชิต
ไม่ควรเสพ ทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทา ว่าเป็นทางอันบรรพชิตควร
เสพ ดังนี้แล้ว จึงทรงประกาศอริยสัจจ์ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ
มรรค เป็นลำดับไป ฯ

ทุกข์นั้นทรงแสดงดังนี้ว่า ชาติปี ทุกฺขา แม้ความเกิดเป็นทุกข์
ทุกข์เพราะความเกิด ชราปี ทุกฺขา แม้ความแก่เป็นทุกข์ ทุกข์เพราะ
ความแก่ มรณมฺปี ทุกฺขํ แม้ความตายเป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความ
ตาย ฯ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปี ทุกฺขา แม้ความโศก
ความร่ำไรรำพันความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจความคับแค้น
ทั้งหลาย แต่ละอย่าง ๆ เป็นทุกข์ ๆ เพราะความโศกเป็นต้น ฯ
อปฺปีเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข ความประสพสิ่งที่ไม่ชอบใจทั้งหลาย
ก็เป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความประสพสิ่งที่ไม่ชอบใจ ฯ ปีเยหิ
วิปฺปโยโค ทุกฺโข ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักใคร่พอใจไป ก็
เป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักใคร่พอใจไป ฯ
ยมฺปีจฺฉํ น ลภติ ตมฺปี ทุกฺขํ ปรารถนาอยู่เมื่อไม่ได้สมประสงค์
แม้อันใด แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความไม่สมปรารถนา ฯ
สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา โดยย่อ อุปาทานขันธ์
ความเข้าไปไปยึดถือขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความเข้าไปยึดถือ
ขันธ์ ๕ ดังนี้ ฯ

ชาตินั้น ได้แก่ความปรากฏมีเป็นแห่งขันธ์ เมื่อกล่าวโดยกำเนิดเป็น ๔ คือ ชลาพุชะ เกิดเป็นครรภเสยยกสัตว์นอนในครรภ์มารดา เช่นมนุษย์และสัตว์บางจำพวก ๑ ฯ อัณฑชะ เกิดเป็นฟองขึ้นก่อนดังไก่กา ๑ ฯ สังเสทชะ เกิดในของบูดของเน่า เช่นกิมิชาติ ๑ ฯ อุปปาติกะ มีร่างกายโตใหญ่เร็วพลัน เช่นเทวดาและสัตว์นรก ๑ ฯ อนึ่งเมื่อกล่าวโดยคติเป็น ๕ คือ อบายภูมิ ๔ พวก ๑ มนุษย์พวก ๑ เทวดาพวก ๑ รูปพรหมพวก ๑ อรูปพรหมพวก ๑ อนึ่งเมื่อกล่าวโดยโวการเป็น ๓ คือ ปัญจโวการมีขันธ์ ๕ ครบบริบูรณ์ เช่นมนุษย์ ๑ ฯ เอกโวการ มีขันธ์ ๑ คือ รูป ได้แก่อสัญญีพรหม ๑ ฯ จตุโวการ มีขันธ์ ๔ ยกรูปเสียมีแต่นาม ได้แก่อรูปพรหม ๑ ฯ ชาตินี้ชื่อว่าเป็นทุกข์นั้น เพราะเป็นอากรของทุกข์ทั้งหลายอื่น ๆ ความเกิดอย่างอื่นเป็นทุกข์ แลไม่เห็นจงยกไว้ จงดูความเกิดของหมู่มนุษย์ เป็นภัยใหญ่น่ากลัว เมื่อยังเป็นทารกยังไม่รู้จักภาษา ได้เสวยทุกข์เวทนามีร้อนเย็นนักเป็นต้น ไม่รู้ว่าจะพูดให้เขาเข้าใจอย่างไร ได้แต่ร้องไห้เป็นเบื้องหน้า ครั้นค่อยวัฒนาโดยลำดับก็เป็นทุกข์ ในการที่จะต้องฝึกหัดภาษาและกิริยามรรยาท และศิลปวิทยาโดยลำดับ เมื่อเติบโตขึ้นจะอยู่ลำพังแต่ผู้เดียวก็ไม่ได้ ต้องประกอบไปด้วยหมวดหมู่ระวังถนอมรักษาน้ำใจกันและกัน เมื่อแยกเคหสถานออกไป ทุกข์ต่าง ๆ ตามหน้าที่ของผู้ครองเรือนก็เกิดขึ้นโดยลำดับ เมื่อมีลูกก็เป็นทุกข์ที่จะต้อง

เลี้ยงดูบริหารรักษา หาให้บริโภคใช้สอย ลูกดื้อก็พอทำเนา ปะลูก
แก้วก็ซ้ำร้าย ไหนลูกยังจะมีลูกมาอีก คราวนี้ต้องเป็นทุกข์ถึงหลาน
ไหนหลานยังจะมีลูกมาอีก คราวนี้ต้องเป็นทุกข์ถึงเหลน มีอายมาก
ก็เป็นทุกข์ถึงลูกหลานเหลนไม่มีที่สุด ไม่มีลูกหลานเหลนก็เป็นทุกข์
ในการที่ทุพพลภาพสิ้นความสามารถลง มั่งมีก็เป็นทุกข์ในการที่จะ
บริหารรักษา ยากจนก็ซ้ำร้าย เกิดมาแล้วสารพัดที่จะเป็นทุกข์ออก
รอบทิศ เพราะฉะนี้ ชาติความเกิดจึงเป็นทุกข์ ฯ

ชรานั้น ได้แก่ความวิกลวิการแห่งร่างกายต่าง ๆ มีพันหลุด
ผมหงอกเป็นต้นที่แลเห็นได้โดยง่าย ฯ ชราชื่อว่าเป็นทุกข์นั้น เพราะ
ร่างกายที่วิกลวิการไปจะเดินนั่งก็ไม่สะดวก ต้องมีไม้เท้าอาศัยบ้าง
ผู้อื่นจูงนำไปบ้าง แต่ตนเองจะนำตัวของตัวไปเองก็เป็นการลำบาก
มีพันพออาศัยบดเคี้ยวอาหารพอบริโภคได้โดยสะดวก ก็มาร่วงหลุด
ไปเสีย ก่อนที่จะร่วงหลุดก็ได้เสวยทุกขเวทนาเจ็บปวดเป็นสาหัส
ครั้นร่วงหลุดไปแล้ว จะบริโภคอาหารก็ไม่เป็นไปตามประสงค์ ฯ
ตาก็ไม่เป็นปกติตามอย่างเดิม จะมองดูอะไรก็ดูพิกลไปต่าง ๆ ฯ หู
เคยได้ยินอะไรก็ไม่เป็นปกติ พูดกับเขา เขาพูดด้วย ไม่ได้ยินกลับ
หาว่าเขาหนวก จมูกเคยดมอะไรได้กลิ่นเหม็นหอมก็ยักย้ายเป็นไป
ต่าง ๆ ลิ้นเคยรู้รสก็วิกลวิกาลไป กายก็วิปริตแปรผันไป ส่วนใจ
เคยกำหนดจำอะไร ๆ ได้ก็กลับกลายไป การที่ร่างกายวิปริตปรวน
แปรไปอย่างนี้ เป็นทุกข์มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น ชราจึงเป็นทุกข์ ฯ

มรณะนั้น ได้แก่การที่สัตว์ทั้งหลายมาทอดทิ้งทรากกเพวระไว้ ชีวิตินทรีย์ขาดดับไป ฯ มรณะชื่อว่าเป็นทุกข์นั้น เพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมหวาดกลัวมรณภัยด้วยกันทั้งสิ้น พระศาสดาก็ได้ทรงแสดงไว้ว่า สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นย่อมกลัวต่อความตาย สพฺเพสํ ชีวิตํ ปิยํ ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น ดังนี้ ก็แต่สัตว์ที่ไม่กลัวตายมี ๓ จำพวก คือ หัตถาชาไนย อัสสาชาไนย อุสภาชาไนย กับพระขีณาสพเป็น ๔ เพราะสัตว์ ๓ จำพวกนั้น ไม่เห็นสัตว์ที่จะเป็นปฏิปักข์แก่กัน เพราะเป็นสัตว์มีสักกายทิฏฐิแรงกล้า ฯ ส่วนพระขีณาสพท่านเป็นผู้พ้นทุกข์แล้ว เห็นสัตว์ที่เกิดมาแล้วต้องตายด้วยกันทั้งหมด เพราะท่านไม่มีสักกายทิฏฐิ ฯ สัตว์อื่นที่เหลือจากนี้ชื่อว่ากลัวตายด้วยกันทั้งสิ้น ได้ยินว่าสัตว์ในนรก ที่รู้สึกตนว่าตนตายแล้วจะเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาก็ยังกลัวตาย ข้อนี้พระนาคเสนเถรเจ้า ก็ได้ถวายพระพรแก่พระเจ้ามิลินท์ว่า สัตว์ในนรกนั้นย่อมกลัวตายเหมือนกัน ดังบุรุษที่มีศัรษะผีในกาย ถึงจะรู้สึกว่าผ่าแล้วหายเจ็บได้ ก็ยังมีความหวาดสะดุ้งอยู่ ฯ อีกอย่างหนึ่งเหมือนบุรุษอันอสรพิษกัด ถ้าจะมีผู้วิเศษเรียกอสรพิษนั้นให้ดูดพิษออกได้ เมื่อได้เห็นอสรพิษนั้นเข้า ก็ไม่วายหวาดสะดุ้งกลัว ฯ อีกอย่างหนึ่งเหมือนบุรุษที่กระทำผิดต่อผู้ที่มีอำนาจ ผู้มีอำนาจจะเรียกบุรุษนั้นมาเพื่อยกโทษให้ ถึงจะรู้ เมื่อ

ได้เห็นผู้มีอำนาจเข้า ก็ไม่วายหวาดสะดุ้ง ข้อเหล่านี้ฉันใด สัตว์นรกแม้ถึงจะรู้สึกว่าตายแล้วไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา ก็ไม่วายหวาดสะดุ้งฉันนั้น ฯ มรณภัยเช่นนี้เป็นทุกข์มิใช่หรือ เพราะฉะนั้นมรณะจึงเป็นทุกข์ ฯ

ความโศกนั้น ได้แก่ความตรอมใจในเวลาประสพความพินาศหรือทุกข์อันใดอันหนึ่งครอบงำถูกต้อง ฯ ปริเทวะนั้น ได้แก่ความร่ำไรรำพันเพ้อเจ้อด้วยวาจา ในเวลาประสพความพินาศ หรือทุกข์อันใดอันหนึ่งครอบงำถูกต้องเหมือนกัน ฯ ทุกข์นั้น ได้แก่ความไม่สบายกาย ในเวลาร่างกายไม่ผาสุก ด้วยเย็นนักร้อนนักหรือโรคาพาธต่าง ๆ เบียดเบียน ฯ โทมนัสนั้น ได้แก่ความไม่สบายใจ ระทมใจความไม่ผาสุกของใจต่าง ๆ ฯ อุปายาสนั้น ได้แก่ความคับแค้นขัดข้องอึดอัดไม่ปลอดโปร่ง ฯ เหล่านี้แต่ละอย่าง ๆ ปรากฏชัดว่าเป็นทุกข์อยู่แล้ว ฯ ความประสพสิ่งที่ไม่ชอบใจนั้น ได้แก่การพบเห็นสัตว์และสังขาร อันไม่เป็นที่รักที่ชอบใจ ไม่ปรารถนา ฯ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักใคร่พอใจไปนั้น ได้แก่การไม่พบเห็นสัตว์และสังขารอันเป็นที่รักที่ชอบใจปรารถนาตรงกันข้าม ฯ อิจฺฉตาลาภ คือความปรารถนาไม่สมประสงค์นั้น ได้แก่การหมายมุ่งประสงค์จงใจใด ๆ หาได้อย่างนั้น ๆ ไม่ ฯ เหล่านี้ก็ปรากฏชัดว่าเป็นทุกข์เหมือนกัน ทั้งเป็นของซึ่งเคยประสพรู้สึกอยู่ทุกคน ฯ ทุกข์ที่กล่าวนี้ย่นลงเป็น ๒ คือ นิยตทุกข์ ๆ เที่ยง ทุกข์จำเป็น ๑

ปกิณณกะทุกข์ ๆ เกลื่อนกล่นไม่จำเป็น ๑ ๆ ชาติ ชรา มรณะ เรียก นิยตทุกข์ เพราะเกิดมาแล้วก็จำเป็นต้องมี แก่ ตายเป็นธรรมดา ๆ ตั้งแต่โสกะไปเป็นปกิณณกะทุกข์ เพราะจะมีบางคราวบางสมัย และฉะเพาะบุคคลไม่เป็นสาธารณ์จำเป็น ๆ ในอริยสัจจ์นั้น เมื่อจะกล่าวทุกข์โดยย่อแล้ว ก็ได้แก่อุปาทานที่เป็นไปในขันธ์ทั้ง ๕ คือความที่เข้าไปยึดขันธ์ว่าเป็นของ ๆ เรา หรือเป็นเรา หรือเป็นตัวของเรา ครั้นขันธ์เกิดแก่ตาย จึงกลายเป็นเราเกิดแก่ตายไป เมื่อไม่เข้าไปยึดขันธ์ ก็เหมือนเราไม่เกิดแก่ตาย ขันธ์เกิดแก่ตายต่างหาก ทุกข์ก็ไม่มี ชื่อว่าเป็นผู้พ้นทุกข์ ส่วนปกิณณกะก็เกิดด้วยอุปาทานเหมือนกัน ครั้นสัตว์และสังขารที่พอใจเป็นอันตรายไป จึงได้เกิดโสกะเป็นต้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงย่นทุกข์ จึงได้ตรัสว่า สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา โดยย่ออุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เป็นทุกข์ ดังนี้ ๆ

ทุกข์นี้เป็นปริญญากิจ ควรกำหนดรู้ว่าเป็นทุกข์จริง อย่าสำคัญว่าเป็นสุขไป การกำหนดรู้ทุกข์มีอุปการะมาก ทั้งทางโลกและทางธรรม บุคคลที่หมั่นขยันประกอบกิจการงานตามธุระหน้าที่ของตน ก็เพราะเห็นทุกข์ยากข้างหน้า ๆ ผู้ใหญ่จะทรมานทารกที่ซุกซนก็ต้องเอาทุกข์มาขู่ หรือทรมานเฆี่ยนตีให้เจ็บปวด เพื่อให้เห็นทุกข์จะได้ละความชั่วอันนั้นเสีย ๆ ผู้ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบด้วยกายวาจาใจ ก็เพราะเห็นโทษทุกข์ของทุจจริต ๆ พระโยคาพจร

ผู้บำเพ็ญเพียรไม่ท้อถอย ก็เพราะเห็นทุกข์ จึงมุ่งที่จะพ้นทุกข์ ฯ การเห็นทุกข์มีอุปการะฉะนี้ เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงทุกข์โดยปรยายต่าง ๆ ฯ การที่จะกำหนดรู้ทุกข์ ควรจะกำหนดรู้เสียก่อน จะได้ไม่เป็นการขัดข้องขลุกขลัก ครั้นทุกข์เกิดขึ้นแล้วจึงรู้สึก เป็นการแก้ไขยาก ฯ อนึ่งมากำหนดรู้ทุกข์ในเวลาที่ทุพพลภาพเกินกาล ก็ไม่เป็นโอกาสที่จะบำเพ็ญเพียรได้เต็มที่ ฯ อนึ่งมาเห็นทุกข์ในเวลาที่สิ้นเนื้อประดาตัว ก็สู้เห็นในเวลาที่บริบูรณ์ไม่ได้ เพราะจะได้อาศัยโภคะอันนั้นเป็นบันไดบำเพ็ญกุศล อันเป็นทางสิ้นทุกข์ได้โดยสะดวก ฯ เพราะฉะนั้น ทุกข์จึงเป็นกิจควรรีบกำหนดรู้ ฯ เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงย่อทุกข์ลงในอุปาทานแล้ว ได้ตรัสตัณหาว่าเป็นเหตุของทุกข์ เพราะตัณหาเป็นปัจจัยของอุปาทาน จึงทรงแสดงสมุทัยเป็นลำดับไป ฯ

สมุทัยนั้นทรงแสดงดังนี้ว่า **ยายं ตณฺหา** ตัณหานี้ใด **โปโนพฺภวิกา** กระทำให้มีภพชาติอีก คือจะให้เกิดอีกต่อไป **นนฺทิราคสหคตา** คลุกระคนไปด้วยนันทิราคะ คือความเพลินกำหนัด **ตตฺรตตฺราภินนฺทินี** เพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ ฯ

มีอธิบายว่า ความปรารถนาทั้งหลายทั้งปวง จะมีประเภทสูงต่ำใหญ่น้อยประการใดก็ตาม ถ้าความปรารถนาอันนั้นกระทำให้มีภพมีชาติต่อไปอีก จึงเป็นตัณหา ถ้าไม่ได้มุ่งเช่นนั้น ไม่เป็นตัณหา ท่านผู้สำเร็จพระอรหัตต์ เป็นพระอรหันต์พ้นจากตัณหาแล้ว ท่านยังปรารถนาให้สัตว์ทั้งปวงเป็นเช่นท่าน เพราะฉะนั้น จึงได้เที่ยวสัญจร

จาริกไปโปรดสัตว์ ข้อนี้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นชัดว่า ความปรารถนาที่เป็น โปโนพฺภวิกา จึงเป็นตัณหา ฯ อนึ่งความปรารถนาที่ประกอบไปด้วยความยินดีและกำหนัด อันเป็นทางแห่งกามสุขัลลิกานุโยค ก็ชื่อว่า ตัณหา อนึ่งความปรารถนาที่กระทำให้ยินดี เพลิดเพลินนักในอารมณ์ต่าง ๆ จะเป็น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ์ใด ๆ หรือในภพภูมิประเทศใด ๆ ยินดีเพลินนักในอารมณ์นั้น ๆ ชื่อตัณหาสิ้น ฯ

คำว่า ตัณหา คือความปรารถนา กินความกว้างมาก สมเด็จพระผู้มีพระภาคชะรอยจะทรงกันไม่ให้เข้าใจผิด จึงได้ตรัสนิทเทศของตัณหาว่า โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี ดังได้อธิบายมาแล้ว ฯ

เสยฺยถีทำ ตัณหานี้อะไรบ้าง กามตัณหา คือ ตัณหาในกาม ภวตัณหา คือ ตัณหาในความมีความเป็น วิภวตัณหา คือ ตัณหาในความไม่มีไม่เป็น ดังนี้ ฯ

มีอธิบายว่า ความปรารถนารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่น่าใคร่พอใจ แม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งหมด เรียกว่ากามตัณหา ฯ เมื่อได้อารมณ์ที่น่าใคร่พอใจอันนั้นมาเป็นของตน ก็หวังความดำรงคงทนให้มีให้เป็นอยู่เช่นนั้น เรียกว่า ภวตัณหา ฯ ครั้นเกิดความไม่ชอบใจ ปรารถนาให้พินาศอันตรธานไปเสีย เรียกว่า วิภวตัณหา ฯ เช่น ปรารถนารูปที่พอใจ จัดเป็นกามตัณหา

ปรารถนารูปนั้นให้คงทนอยู่ จัดเป็นภวตัณหา ครั้นไม่ชอบใจ อยาก
จะทำลายรูปอันนั้นไม่ให้มีอยู่ จัดเป็นวิภวตัณหา ความปรารถนา
มีอาการต่างกัน โดยเป็นกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ฉะนี้ ๆ
อนึ่งตัณหานั้น เมื่อกล่าวตามบ่อเกิด จัดเป็น ๖ จำพวก
ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะรูปมากระทบตา เรียก รูปตัณหา ๑ เกิดขึ้น
เพราะเสียงมากระทบหู เรียก สัททตัณหา ๑ เกิดขึ้นเพราะกลิ่น
กระทบจมูก เรียก คันธตัณหา ๑ เกิดขึ้นเพราะรสกระทบลิ้น เรียก
รสตัณหา ๑ เกิดขึ้นเพราะสัมผัสมากระทบกาย เรียก โผฏฐัพพ-
ตัณหา ๑ เกิดขึ้นเพราะธรรมมากระทบใจ เรียก ธัมมตัณหา ๑
รวมเป็นตัณหา ๖ จำพวก ด้วยประการฉะนี้ ๆ
พระโปราณาจารย์ ได้แจกจารไนตัณหาถึง ๑๐๘ ประการ
กำหนดอย่างนี้ คือ ตัณหา ๓ จำพวกนั้น เกิดเพราะอายตนะภายใน
ทั้ง ๖ สามตัณหา เป็นสาม ๖ รวมเป็น ๑๘ ๆ เกิดขึ้นเพราะอายตนะ
ภายนอก ๖ สามตัณหา เป็นสาม ๖ รวมเป็น ๑๘ ๆ ๑๘ สองหน
รวมเป็น ๓๖ ๆ จัดเป็นอดีต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ อนาคต ๓๖ สิรวม
เป็นตัณหา ๑๐๘ ประการ ๆ
ตัณหาซึ่งท่านพรรณนาถึง ๑๐๘ ประการนี้ กล่าวโดยอาศัย
อายตนะภายในภายนอก ประกอบด้วยกาลทั้ง ๓ จึงได้มากตั้ง ๑๐๘
ประการ ความจริงเป็นเจตสิกธรรมชาติอันหนึ่งเท่านั้น ก็ตัณหาเป็น
เจตสิกธรรมชาติอันหนึ่งนี้ ย่อมมีศักดาเดชานุภาพมาก สามารถ

อาจยังสัตว์ทั้งปวง ให้เป็นไปตามอำนาจได้ทุกประการ สัตว์บุคคลอันตัณหาบังคับแล้ว ย่อมไม่มีอิสรเสรี จะร้อนเย็นประการใดไม่ว่าตัณหาสั่งแล้ว เป็นต้องทำ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสว่า ตณฺหาทาโส สัตว์โลกเป็นทาสแห่งตัณหา ถ้าจะเหาะขึ้นไปดูหมู่มนุษย์ ที่ตัณหาบังคับใช้ให้กระทำกิจการงานต่าง ๆ ดูขวักไขว่ไปมาไม่ขาดสาย ดังมนุษย์มองดูหมู่มดที่เดินไปเดินมา ฉะนั้น ๆ นึกไปชวนให้น่าเกิดสังเวช ตัณหาไม่ใช่แต่เป็นนายใช้ให้กระทำแต่กิจการงานเท่านั้น ยังกระทำสัตว์โลกให้ยากจนไปตามกัน ๆ ความบกพร่องไม่พอแก่ความต้องการเพียงใด ก็ชื่อว่าเป็นผู้ยากจนอย่างนั้น แม้ภายนอกจะมั่งคั่ง มีเหลือล้นสักเท่าใด แต่ภายในคือใจยังไม่พอ ก็ชื่อว่าใจยากจน เป็นทุคคตะ ๆ ตัณหา กระทำสัตว์ให้ยากจนเป็นทุคคตะ เพราะไม่มีเวลาเต็มเวลาพอ ฉะนี้ ๆ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสว่า อุนฺโน โลโก สัตวโลก เป็นผู้พร่อง คือไม่มีอิ่ม ไม่มีเต็ม อยากมากจนมาก อยากน้อยจนน้อย หมดอยากเป็นเศรษฐีมหาศาล ข้อนี้เป็นความจริง ตัวอย่างเช่น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อยังไม่ได้เสด็จออกบรรพชา พระองค์เป็นกษัตริย์ขัตติยมหาศาล สมบูรณ์ด้วยสมบัติโดยอเนกประการเหลือล้น ทรงสละสิริราชสมบัติเสด็จออกบรรพชา กระทำตนเป็นคนอนาถา เที่ยวภิกขาจารเลี้ยงชีพ ถูกปรามาสว่าเป็นคนขอทาน ผลที่สุดก็กลับมั่งมียิ่งกว่าเศรษฐีมหาศาล ถ้าพระองค์

จะเสวยราชสมบัติตลอดจนเป็นพระเจ้าบรมจักรพรรดิ จะเป็นชัติย-มหาศาล ก็เพียงชั่วพระองค์ หรืออย่างยิ่งก็เพียงชั่วศากยวงศ์ ครั้นพระองค์ไม่ทรงประสงค์เช่นนั้น กลับทรงมั่งคั่ง สมบูรณ์ทุกอย่างทุกประการไม่บกพร่อง และไม่ฉะเพาะชั่วพระองค์หรือเพียงศากย-วงศ์ ล้นเหลือจนถึงบัดนี้ เหลือที่จะนับคณนา ฯ เรื่องนี้เป็นเครื่องสาธกให้เห็นว่า หมดอยากหมดต้องการ เป็นเศรษฐีมหาศาล นี่เป็นส่วนข้างนอก ยังส่วนข้างใน ประสงค์ความสูงสะเอียดลึกซึ้ง ที่น่าคิดชวนให้ระลึกถึงพระคุณอีกมาก ฯ ความโลภมากอยากใหญ่ใคร่ไม่พอ กระทำให้ยากจนตรงกันข้าม ตัณหาเป็นเจตสิกธรรมชาติอันหนึ่ง ก็มีอำนาจกระทำสัตว์โลก ให้ได้ทุกข์เป็นทาสีทาสา ยากจนดังแสดงมา ฯ

เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา จึงได้ทรงแสดงตัณหาว่า เป็นทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ จะดับทุกข์ ต้องดับตัณหาอันเป็นตัวเหตุ ทุกข์จึงจะดับ เรียกว่านิโรธ จึงได้ทรงแสดงนิโรธเป็นลำดับไป ฯ

นิโรธนั้นทรงแสดงดังนี้ว่า โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสส-วิราคนิโรโธ ความที่ตัณหาดับหมดสิ้นเชิง ไม่มีส่วนอันจะพึงเหลืออยู่ จาโค การสละละทิ้งตัณหาไม่ให้เหลือติดอยู่กับใจ ปะตุจสละละทิ้งของปฏิกูลน่าเกลียดให้ห่างไกลตน ปฏินิสฺสคฺโค ความปล่อยตัณหาเสีย ไม่ให้กลับคืนมาได้อีก มุตฺติ ความหลุดพ้นจากตัณหา

อนาลโย ความไม่มีเยื่อใยเกี่ยวข้องด้วยตัณหา ดังนี้ ฯ

อันอาการทั้ง ๕ อย่างนี้ เมื่อเพ่งถึงผล ย่อมรวมลงในความที่ตัณหาดับอย่างเดียว เพราะเหตุฉะนั้น น่าจะลงความสันนิษฐานได้ว่า อาการทั้ง ๕ อย่างนี้ เป็นไวพจน์แห่งอาการปราศจากตัณหา โดยความได้แก่อาการที่ว่างใจ โปร่งใจ ด้วยไม่มีความปรารถนาอันเกินกว่าเหตุ หรือปรารถนาในเรื่องอันมิสมควร ซึ่งเป็นทางให้ได้รับทุกข์เมื่อปลายมือ ชื่อว่าทุกขนิโรธ ฯ

ความจริงบุคคลผู้ได้อัตตภาพมา ก็จำต้องมีภารธุระ อันเป็นกรณีย์ประจำตน ตั้งต้นแต่ต้องประกอบการงานหาเลี้ยงชีพ และอุปถัมภ์บำรุงท่านผู้ควรได้รับอุปถัมภ์บำรุง และทำประโยชน์ให้แก่หมู่คณะที่ตนอยู่อาศัยเป็นต้น เหล่านี้ล้วนเป็นกรณีย์ที่ควรประกอบกระทำทุกสถาน ไม่เป็นข้ออันจะพึงทำให้ผู้ปฏิบัติในอริยสัจจธรรมเสียความประพฤติแม้แต่เพียงเล็กน้อย เพราะการปล่อยการหลุดพ้นในสัจจธรรมนี้ ไม่ได้เพ่งถึงการปล่อยวางเลิกเว้นภารธุระอันเป็นหน้าที่ ถ้าหมายถึงอาการเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาคงต้องทำอะไรไม่ได้ นอกจากบริโภคแล้วก็นั่ง ๆ นอน ๆ ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น แม้สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งทราบกันว่าพระองค์ทรงจบกิจแล้ว ถึงดังนั้นก็ยังต้องทรงบำเพ็ญพุทธกิจเกี่ยวข้องกับผู้อื่นเริ่มต้นแต่เสด็จที่ยวบิณฑบาต และทรงโอวาทพุทธบริษัทในทางธรรมปฏิบัติควรแก่อัธยาศัย ทั้งยังต้องทรงเอาเป็นพระพุทธธุระในที่

หน้าที่ของผู้เป็นประธานในการบริหารคณะสงฆ์ ต้องทรงแต่งตั้ง สึกชาบทบัญญัติ และเลิกถอนผ่อนปรนขนบธรรมเนียมบ้างบางข้อ บางประการ เพื่อให้เหมาะแก่ภูมิสถานและกาลนิยม เหล่านี้ล้วน ปรากฏว่าเป็นพุทธกิจทุกประการ เพราะฉะนั้น คำว่าปล่อยวางในอรรถวิกัปป์นี้ จึงมิได้เพ่งถึงอาการดังแสดงแล้ว ๆ

ในทางโลก ผู้ที่ประกอบกระทำธุระอันหนักหรือยุ่งยาก เมื่อเปลื้องให้หมดไปได้ในคราวหนึ่ง ๆ ย่อมรู้สึกความปลอดโปร่งว่างใจฉันใด อันผู้ปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา เมื่อปฏิบัติผึกหัดใจ จนรู้สึกว่าประดุจไม่มีเครื่องกังวลของใจ แม้มีกิจธุระอันใด ซึ่งควรประกอบกระทำ ก็ประกอบกระทำไปตามหน้าที่อันนั้น ไม่ทำความปรารถนาให้เกินไปกว่าที่จะมีจะเป็นได้ กล่าวคือ ปรารถนาแต่เพียงเท่าที่ควรเช่นนี้ ใจก็ย่อมปลอดโปร่งสบาย ปราศจากทุกข์อันเป็นส่วนเจตสิกเสียได้ ประดุจบุคคลผู้ประกอบธุระสำเร็จแล้ว ย่อมได้ความโปร่งความว่างใจ ฉะนั้น ๆ สรุปความว่า อาการที่ใจปลอดโปร่ง เพราะปราศจากตัณหา ความปรารถนาดิ้นรน ชื่อว่าทุกขนิโรธ ๆ นี้นับเนื่องในคติธรรมดาประการหนึ่ง ท่านจึงจัดเป็นสัจฉิกาตัพพธรรม อันผู้ศึกษาปฏิบัติควรกระทำให้แจ้ง กล่าวคือ ให้รู้ให้เข้าใจไว้ จะได้เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่ความสำเร็จผลดังแสดงแล้ว เหตุดังนั้น การหยั่งทราบผลซึ่งคู่กับการรู้เหตุ จึงเป็นที่นิยมในทางพระพุทธศาสนา จนถึงจัดเป็นองคคุณของท่านผู้เป็นสัตบุรุษ เป็นคุณสมบัติของภิกษุ

ผู้ควรทักษิณา แลเป็นวิชาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ด้วยการหยั่งทราบคติแห่งธรรมดานี้ เป็นเครื่องบันบุคคล จะเป็นผู้ประเสริฐและยิ่งหย่อนกว่ากันในทางความรู้ความสามารถ อันเอกชนก็ดี หรือชุมนุมชนก็ดี จะดำรงตนและดำรงหมู่อยู่ได้ ก็ด้วยอาศัยการหยั่งรู้คติแห่งธรรมดาสพสมัย ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาค จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ด้วยทรงหยั่งทราบคติแห่งธรรมดาได้ครบครัน ซึ่งไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งจะเทียมเท่า ฯ การหยั่งรู้คติแห่งธรรมดา เป็นวิชาอันประเสริฐ ดังวิสัชชนามาฉะนี้ เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์จึงได้ทรงนิยมความรู้ที่ประกอบด้วยเหตุผล ทั้งได้ทรงชักนำพุทธศาสนิกชนในทางนี้โดยประการต่าง ๆ ข้อนี้มีนิทัศนอาคตสถานที่มาโดยอเนกนัย ดังเช่นเมื่อพระอัสสชิเถรเจ้าผู้อุปสมบทใหม่จะแสดงธรรมแก่อุปติสสมาณพ ก็ได้เพ่งอรรถนี้ แล้วกล่าวว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํ วาที มหาสมโณ ฯ

ความว่า ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิดขึ้น พระตถาคตเจ้าทรงแสดงเหตุเกิดและเหตุดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสเช่นนั้น ดังนี้ ฯ

การหยั่งทราบผลฝ่ายดี ก็เป็นประเภทอันหนึ่งแห่งคติธรรมดา นิโรธความดับตัณหาเป็นผลมาแต่เหตุ คือความประพฤติดีประพฤติชอบ ความประพฤติเช่นนี้ สมเด็จพระมหามุนีทรงแสดงว่า เป็น

มรรคาของพระอริยะ คืออริยมรรค เพราะฉะนั้น เมื่อทรงแสดงนิโรธอันเป็นผลแล้ว จึงทรงแสดงอริยมรรคอันเป็นเหตุต่อไป ฯ

มรรคนั้น ทรงแสดงดังนี้ว่า อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค นี้แหละมรรคมีองค์ ๘ เป็นอริยะ ดังนี้แล้ว จึงได้ทรงแจกอริยมรรค ๘ นั้นเป็นลำดับไป สัมมาทิฏฐิ ปัญญาเห็นชอบ ๑ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ๑ สัมมาวาจา วาจาชอบ ๑ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ๑ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ๑ สัมมาวายามะ เพียรพยายามชอบ ๑ สัมมาสติ ระลึกชอบ ๑ สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ ๑ รวม ๘ ประการนี้ ฯ

มีอธิบายเป็นลำดับไป คำว่า มรรค แปลว่า ทาง ทางนั้นจัดเป็น ๒ อย่างคือ ทางของกายอย่าง ๑ ทางของใจอย่าง ๑ ทางของกายนั้น ได้แก่สถลมารค ๑ ชลมารค ๑ เติมอากาศมารคอีก ๑ รวมเป็น ๓ ทาง ฯ สถลมารคนั้น ได้แก่ทางบก บุคคลจะพึงไปได้ด้วยเท้า หรือยานพาหนะต่าง ๆ ชลมารคนั้น ได้แก่ทางน้ำ บุคคลจะพึงไปได้ด้วยยานนาวาต่าง ๆ อากาศมารคนั้น บุคคลจะพึงไปได้ด้วยเครื่องบิน นี้เป็นทางของกาย ฯ ทางของใจนั้น ได้แก่ทางอบาย ๑ ทางสวรรค์ ๑ ทางพรหมโลก ๑ ทางนิพพาน ๑ ทางอบายนั้น บุคคลจะพึงไปได้ด้วยบาป ทางสวรรค์นั้น บุคคลจะพึงไปได้ด้วยบุญ ทางพรหมโลกนั้น บุคคลจะพึงไปได้ด้วยฌาน ทางพระนิพพานนั้น บุคคลจะพึงไปได้ด้วยความชอบ ๘ ประการ มี

สัมมาทิฏฐิเป็นต้น มีสัมมาสมาธิเป็นปริโยสาน ๆ มรรม ๘ ประการนี้ท่านเรียกว่าอริยมรรค แปลว่าทางของพระอริยะ คือผู้ที่จะสำเร็จมรรค ผล นิพพาน ต้องไปทางนี้ แต่มิได้มีข้อห้ามไม่ให้ปุถุชนไป ใครจะไปก็ไปได้ ดังถนนพระราชดำเนิน แปลว่าถนนพระราชาเสด็จใครจะไปก็ได้ ไม่มีข้อห้ามฉะนั้น ๆ

สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบข้อต้นนั้น คือ ญาณปรีชาที่รู้ชัดในอริยสัจจธรรมทั้ง ๔ ว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับโดยไม่เหลือแห่งทุกข์ นี่ปฏิปทาให้ถึงความดับทุกข์ นี้ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ ๆ

สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบข้อ ๒ นั้น คือ ความดำริจะออกจากกามารมณ์ ดำริในอันไม่พยาบาทเขา และดำริในอันไม่เบียดเบียนเขา นี้ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ ๆ

สัมมาวาจา เจรจาชอบข้อ ๓ นั้น คือ เว้นจากกล่าวคำเท็จ เว้นจากกล่าวคำส่อเสียด เว้นจากกล่าวคำหยาบ เว้นจากกล่าวคำเพ้อเจ้อโปรยประโยชน์เสีย นี้ชื่อว่าสัมมาวาจา ๆ

สัมมากัมมันตะ การงานชอบข้อ ๔ นั้น คือ เว้นจากปาณาติบาต ทำชีวิตสัตว์ให้ตกล่วงไป เว้นจากอทินนาทาน การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ให้ และเว้นจากพรหมจรรย์ นี้ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ ๆ

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบข้อ ๕ นั้น คือ เว้นจากการเลี้ยง

ชีวิตในทางที่ผิด โดยอุบายทุจริตหลอกลวงบีบคั้นผู้อื่นเสีย สำเร็จการเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ นี้ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ ๆ

สัมมาวายามะ เพียรพยายามชอบข้อ ๖ นั้น คือ เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในสันดาน เพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรยังบุญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพียรรักษาบุญกุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไปเสีย นี้ชื่อว่าสัมมาวายามะ ๆ

สัมมาสติ ระลึกชอบข้อ ๗ นั้น คือ ระลึกในสติปัฏฐานทั้ง ๔ คือมีสติกำหนดพิจารณากาย เวทนา จิตต์ และธรรม ให้เห็นเป็นแต่สักว่า กาย เวทนา จิตต์ และธรรม ส่วนหนึ่ง ๆ เท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ถอนเสียซึ่งอภิชฌาโทมนัสในโลก นี้ชื่อว่าสัมมาสติ ๆ

สัมมาสมาธิ ตั้งจิตต์ไว้ชอบข้อ ๘ นั้น คือ ทำจิตต์ให้สงบจากกามารมณ์และธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศล ด้วยอันเจริญฌานทั้ง ๔ ให้เกิดมี ฌาน ๔ นั้น คือ ปฐมฌาน ความเพ่งที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ทุติยฌาน ความเพ่งที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา ตติยฌาน ความเพ่งที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา จตุตถฌาน ความเพ่งที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา นี้ชื่อว่าสัมมาสมาธิ รวมเป็นอริยมรรค ๘ ประการฉะนี้ ๆ

อริยมรรคทั้ง ๘ ประการนี้ ต่างเป็นปัจจัยอุดหนุนกันและกัน

เมื่อบุคคลมีปัญญาเห็นชอบ ถูกต้องตามสภาวธรรมที่เป็นจริงอย่างไร ไม่เห็นวิปริตจากความเป็นจริงของธรรมอันเรียกว่า สัมมาทิฏฐิแล้ว แต่นั้นจะดำริอะไร ย่อมเป็นไปในทางที่ดีที่ชอบ เป็นสัมมาสังกัปปะ ๆ เมื่อเห็นชอบ ดำริชอบแล้ว จะประพฤติหรือทำอะไร ๆ ย่อมดีย่อมชอบไปตามกัน เมื่อเป็นไปทางวาจา ก็เป็นสัมมาวาจา เมื่อเป็นไปทางกาย ก็เป็นสัมมากัมมันตะ ผู้ที่มีความเห็นชอบดำริชอบเป็นอันดี ทั้งมีความประพฤติเป็นไปทางวาจาทางกายเป็นสุจริตเช่นนั้น อันจะแสวงหาเครื่องเลี้ยงชีพในทางที่ผิด ย่อมไม่มี ความเลี้ยงชีพของผู้นั้น จึงเป็นสัมมาอาชีวะ แต่นั้นจะปรารภความเพียรอันใด ย่อมเป็นไปในทางที่ชอบ เป็นไปเพื่อละธรรมที่ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ เป็นสัมมาวายามะ เมื่อมีสัมมาวายามะแล้ว แต่นั้นอสัมโมหะ ความไม่หลงใหล มีสติสัมปชัญญะก็จะเกิดขึ้น เป็นสัมมาสติ เมื่อมีสัมมาสติแล้ว แต่นั้นใจก็จะไม่พล่าน จิตก็จะเป็นฌานสมาธิ เป็นสัมมาสมาธิ มรรค ๘ ประการอุดหนุนกันและกันฉะนี้ ฯ

มรรคทั้ง ๘ นี้ เมื่อพร้อมเพรียงกันเป็นเอกสมังคีรวมกันเข้าแล้ว ก็มีกำลังขจัดกิเลสอันเป็นข้าศึกให้อันตรธานไป คนละกิเลสสู้มรรคละไม่ได้ การพูดก็ดี การเขียนหนังสือก็ดี ก็ต้องเรียงเป็นลำดับไปว่า สัมมาทิฏฐิ จนสัมมาสมาธิ แต่เมื่อเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติอาจพร้อมกันได้ทั้ง ๘ ประการ อย่างดวงตาที่เห็นธรรมของพระ

สาวกว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมำ สพฺพนฺตำ นิโรธธมฺมำ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมี
อันเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้น ก็มีอันดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้
มรรคเป็นเอกสมังคีรวมกันแล้ว เพราะการเห็นเช่นนั้น ชื่อว่าเห็น
ถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาทิฏฐิ ดำริเช่นนั้นชื่อว่าดำริถูก ไม่ผิด เป็น
สัมมาสังกัปปะ พูดเช่นนั้นชื่อว่า พูดถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาวาจา
การงานของใจเช่นนั้นชื่อว่าถูก ไม่ผิด เป็นสัมมากัมมันตะ เป็นอยู่
ด้วยความรู้สึกเช่นนั้น ก็ชื่อว่าเป็นอยู่ถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาอาชีวะ
เพียรพยายามให้รู้เห็นเช่นนั้น ก็ชื่อว่าเพียรพยายามถูก ไม่ผิด เป็น
สัมมาวายามะ ระลึกเช่นนั้น ก็ชื่อว่าระลึกถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาสติ
จิตตั้งมั่นเช่นนั้น ก็ชื่อว่าถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาสมาธิ ดวงตาที่
เห็นธรรมของพระสาวกว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมำ สพฺพนฺตำ นิโรธ-
ธมฺมำ ดังนี้ ชื่อว่ามรรค ๘ ประการ เป็นเอกสมังคี รวมกันฉะนั้น ฯ

มรรค ๘ ประการนี้ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ๒ นี้ เป็น
ปัญญา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ๓ นี้ เป็นศีล
สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ๓ นี้ เป็นสมาธิ มรรค ๘
ประการ เมื่อย่นข้อปฏิบัติเป็น ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ฉะนั้น ฯ
เมื่อจะยกยอดของอริยมรรคแสดงแล้ว ก็ได้แก่ความไม่ประมาท
สมเด็จพระบรมโลกนาถ ก็ทรงแสดงไว้ว่า เยเกจิ กุสลา ธมฺมา
บรรดากุศลธรรมทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง สพฺเพ เต อปฺปมาท-
มูลกา กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้น มีความไม่ประมาทเป็นมูล

รวมชุมนุมอยู่ในความไม่ประมาท บัณฑิตกล่าวความไม่ประมาท
ว่า เป็นยอดของกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้ ฯ

ความไม่ประมาทนั้น กล่าวโดยสังเขปเป็น ๒ อย่าง คือ ไม่
ประมาทในอันละ จัดเป็นปหานะอย่างหนึ่ง ไม่ประมาทในอันเจริญ
จัดเป็นภาวนาอย่างหนึ่ง เมื่อแสดงให้กลมเกลียวกันไปแล้ว ก็คือ
ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาทิฏฐิ ทำสัมมาทิฏฐิให้เกิดมี ไม่
ประมาทในอันที่จะละมิจฉาสังกัปปะ ทำสัมมาสังกัปปะให้เกิดมี ไม่
ประมาทในอันที่จะละมิจฉาวาจา ทำสัมมาวาจาให้เกิดมี ไม่ประมาท
ในอันที่จะละมิจฉากัมมันตะ ทำสัมมากัมมันตะให้เกิดมี ไม่ประมาท
ในอันที่จะละมิจฉาอาชีวะ ทำสัมมาอาชีวะให้เกิดมี ไม่ประมาทใน
อันที่จะละมิจฉาวายามะ ทำสัมมาวายามะให้เกิดมี ไม่ประมาทใน
อันที่จะละมิจฉาสติ ทำสัมมาสติให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละ
มิจฉาสมาธิ ทำสัมมาสมาธิให้เกิดมี ฯ ความไม่ประมาท เป็น
ไปในอริยมรรคฉะนี้ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระมหามุนีจึงได้ตรัสว่า
อปฺปมาโท อมตำ ปทำ ความไม่ประมาทเป็นทางอมตธรรม คือ
พระนิพพาน และทรงพร่ำสอนนักในอัปปมาทธรรมโดยอเนกประการ
จนถึงวันที่จะทรงเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ยังทรงโปรดประทาน
เป็นปัจฉิมวาทภาษิตไว้ดังนี้ว่า หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราขอเตือนท่านทั้งหลาย วยธมฺมา สงฺขารา
สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ

ท่านทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด ดังนี้ อันนี้เป็นอธิบายในอริยสัจจ์ ฯ

ในอริยสัจจ์นี้มีปริวัฏ ๓ อาการ ๑๒ ปริวัฏ ๓ นั้น คือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ ฯ รู้ว่านี่ทุกข์ นี่สมุทัย นี่นิโรธ นี่มรรค เรียกสัจจญาณ ฯ รู้ว่าทุกข์ ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธควรทำให้แจ้ง มรรคควรให้เจริญ เรียกกิจจญาณ ฯ รู้ว่าทุกข์ เราได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยเราได้ละแล้ว นิโรธเราได้กระทำให้แจ้งแล้ว มรรคเราได้เจริญแล้ว เรียกกตญาณ ฯ ปริวัฏ ๓ นั้น เป็นไปในอริยสัจจ์ ๔ จึงเป็นอาการ ๑๒ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ในอริยสัจจ์พร้อมด้วยปริวัฏ ๓ อาการ ๑๒ บริสุทธิ์หมดจดไม่กำเริบ จึงได้ทรงยืนยันพระองค์ว่าเป็นพระพุทธะ ผู้ตรัสรู้แล้ว ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ในขณะที่พระองค์ทรงแสดงธรรมอยู่นั้น ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดขึ้นแก่ท่านโกณฑัญญะว่า **ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอันเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้นก็มีอันดับไปเป็นธรรมดา พระองค์ก็ทรงรับรอง จึงได้ตรัสว่า **อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ** โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ดังนี้ถึง ๒ ครั้ง ท่านโกณฑัญญะจึงมีนามว่าอัญญาโกณฑัญญะตั้งแต่นั้นมา ฯ

ในกาลนั้น ท่านอัญญาโกณฑัญญะ จึงทูลขออุปสมบทในพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงอนุญาตให้ท่าน

โกณฑัญญะ เป็นภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา ฯ จำเดิมแต่กาลนั้นมา พระองค์เสด็จจำพรรษาอยู่ณอิสิปตนมฤคทายวัน ทรงสั่งสอนท่านทั้ง ๔ ที่เหลือนั้นด้วยพระธรรมเทศนาเบ็ดเตล็ดตามสมควรแก่อัธยาศัย ฯ ท่านวัปปะและท่านภัททิยะได้เห็นธรรมอย่างพระอัญญาโกณฑัญญะแล้วทูลขออุปสมบท พระศาสดาก็ประทานอุปสมบทแก่ท่านทั้ง ๒ นั้น เหมือนอย่างประทานแก่พระอัญญาโกณฑัญญะ ฯ ครั้งนั้นสาวกทั้ง ๓ เที่ยวบิณฑบาตเอาอาหารมาเลี้ยงกันทั้ง ๖ องค์ ฯ ภายหลังท่านมหานามและท่านอัสสชิได้เห็นธรรมเหมือนสาวก ๓ องค์แล้ว ทูลขออุปสมบท พระศาสดาก็ทรงอนุญาตอุปสมบทแก่ท่านทั้ง ๒ เหมือนอย่างทรงอนุญาตแก่สาวกทั้ง ๓ ฯ

เมื่อภิกษุเบญจวัคคีย์ตั้งอยู่ในที่แห่งสาวกแล้ว มีอินทรีย์ มีศรัทธา เป็นต้นแก่กล้า ควรเจริญวิปัสสนาเพื่อวิมุตติแล้ว จึงทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร เป็นลำดับไป ฯ

ในอนัตตลักขณสูตรนั้น ทรงแสดงดังนี้ว่า รูปี ภิกฺขเว อนตฺตา เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่ตน ถ้าจะเป็นตนแล้ว ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่อความเจ็บไข้ลำบาก และใคร ๆ ก็จะพึงได้สมหวังว่า ขอรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย เหตุใด รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่ตน

เหตุนั้นจึงเป็นไปเพื่อความเจ็บไข้ลำบาก และใคร ๆ ไม่ได้สมหวัง ว่า เป็นอย่างนี้เถิด อย่าเป็นอย่างนั้นเลย ต่อนี้ตรัสถามให้ภิกษุเบญจวัคคีย์ทูลปฏิญาณตามความเห็นในเบญจขันธ์ ด้วยพระไตรลักษณญาณว่า ตำ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว รูปำ นิจฺจำ วา อนิจฺจำ วา เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือสุข ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นทุกข์ ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวของเรา ดังนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้อนั้นไม่ควร เมื่อภิกษุเบญจวัคคีย์ มีปัญญา เห็นพระไตรลักษณะแจ้งชัดดังนี้แล้ว ๆ พระองค์จึงตรัสสอนให้เจริญวิปัสสนาว่า ตสฺมาติห ภิกฺขเว เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหตุดังนั้น ท่านพึงพิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงนั้นอย่างไรเถิดว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง เป็นอดีตคือส่วนที่ล่วงมาแล้วก็ดี เป็นอนาคต คือส่วนที่ยังไม่มาถึงก็ดี เป็นปัจจุบัน คือส่วนที่เกิดอยู่ในบัดนี้ก็ดี เป็นภายใน คือที่สัตว์ถือว่า เป็นของเราก็ดี เป็นภายนอก คือที่สัตว์ถือว่าเป็นของผู้อื่นก็ดี เป็นของหยาบก็ดี เป็นของละเอียดก็ดี เป็นของเลวก็ดี เป็นของดีก็ดี อยู่ไกลก็ดี อยู่ใกล้ก็ดี ล้วนเป็นแต่สักว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั่นไม่ใช่

ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวของเรา ดังนี้ ๆ ลำดับนี้พระองค์ทรงแสดงอานิสงส์แห่งวิปัสสนาปัญญาว่า เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตวา อริยสาวโก เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้ฟังแล้ว เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมเหนื่อยหน่ายใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อเหนื่อยหน่าย ก็ย่อมฟอกจิตต์ให้หมดจด เพราะการฟอกจิตต์ให้หมดจดได้ จิตต์ก็พ้นจากอาสวะทั้งปวง เมื่อจิตต์พ้นพิเศษแล้ว ก็มีญาณหยั่งรู้ว่าพ้นแล้ว และเธอรู้ประจักษ์ว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์คือกิจพระศาสนา ได้ประพฤติเสร็จแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเช่นนี้ ไม่มีอีกฉะนี้ ๆ

มีอธิบายเป็นลำดับไป สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ได้ประทานพระธรรมเทศนาสอนภิกษุเบญจวัคคีย์ ในอนัตตลักขณสูตรให้กำหนดแยกอัตตภาพเป็น ๕ ส่วน คือ ร่างกายเป็นรูปส่วนหนึ่ง ความเสวยอารมณ์ คือเป็นสุขทุกข์ หรืออุเบกขาเป็นเวทนาส่วนหนึ่ง ความกำหนดหมายรู้รูปเป็นต้นได้ เป็นสัญญาส่วนหนึ่ง อารมณ์อันเกิดกับจิตต์ คือความดำริคิดอ่าน เป็นสังขารส่วนหนึ่ง ดวงจิตต์เป็นวิญญาณส่วนหนึ่ง ส่วนทั้ง ๕ นี้ เรียกว่า เบญจขันธ์ เบญจขันธ์นี้เป็นอนัตตา คือไม่ใช่ตัวใช่ตน ถ้าเป็นตัวเป็นตนแล้วต้องมีอำนาจบังคับบัญชาว่าได้ ว่าจงเป็นอย่างนี้ อย่าเป็นอย่างนั้น เบญจขันธ์ก็เฉยไม่พึงพูด เช่นเดียวกับพูดกับก้อนอิฐก้อนหิน ที่กิด

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา
294.304 102
พ397ท ฉ.32บ.9348

เกะกะทางว่า ก้อนอิฐก้อนหินจงหลีกทาง เราจะเดินไป ก้อนอิฐ ก้อนหินก็เฉย ขืนเดินตรงไปก็โดน เพราะก้อนอิฐก้อนหินไม่ใช่ผู้ไม่ใช่คน จึงพูดให้หลีกทางไม่ได้ ข้อนี้ฉันใด จะว่าเบญจขันธ์ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บ ไม่ให้ตาย ไม่ได้ จึงต้องลงโทษว่าไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนฉันนั้น ฯ แต่บางคราวบางสมัยดูเหมือนว่าได้ เช่นเวลาดี ๆ ไม่เจ็บไข้ ว่าให้ยืน ให้เดิน ให้นั่ง ให้นอน ให้กินเป็นต้น ก็ทำตาม เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงกระทำความเข้าใจว่าเป็นอัตตาบ้าง เป็นอนัตตาบ้าง การที่ว่าได้ ก็เพราะถูกกับคราวกับสมัย ถ้าว่าผิดคราวผิดสมัย ก็เป็นไปไม่ได้ เช่นกำลังฝนตก ว่าให้ฝนตก ฝนก็ตกตามว่า ว่าให้ฝนหยุด ฝนก็ไม่หยุดตามว่า เวลาแดดออก ว่าให้แดดออก แดดก็ออกตามว่า ถ้าว่าให้แดดไม่มี ก็ไม่เป็นไปตามว่า การที่ว่าถูกคราวถูกสมัย แล้วเป็นไปได้เช่นนั้น ไม่ใช่เป็นไปด้วยอำนาจบังคับบัญชา เป็นไปโดยธรรมดาที่เป็นเอง เบญจขันธ์ก็เป็นเช่นนั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นอนัตตา อนัตตานี้ อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงแก่ผู้มีอินทรีย์อันสมควร เพราะมิใช่จะพึงเป็นของที่ควรเห็นง่าย ฯ **อนิจฺจำ ทุกฺขำ** ประชุมชนชาวโลกย่อมรู้สึกได้ในเวลาประสพไม่เที่ยง และประสพทุกข์ ว่าไม่เที่ยงเที่ยวหนอ เป็นทุกข์เที่ยวหนอ แต่จะบ่นว่าเป็นอนัตตาเที่ยวหนอไม่มีเลย อนัตตาเป็นวิสัยของปัญญาอย่างคัมภีรภาพ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงโปรดพระเบญจวัคคีย์ จึงทรงแสดง

ธรรมปริยายอย่างอื่น ๆ ก่อน อบรมอินทรีย์ของพระเบญจวัคคีย์ให้บริบูรณ์แล้ว จึงทรงแสดงอนัตตลักขณสูตรภายหลัง ถ้าสัตว์ที่มีอินทรีย์ยังไม่สามารถเห็นอนัตตาตามเสด็จ ๆ พระศาสดาก็ทรงแสดงอัตตา ดังพระพุทธภาษิตว่า อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ ตน เที่ยวเป็นที่พึ่งของตน โก หิ นาโถ ปโร สิยา คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่ง อตฺตา หิ สุทนฺเตน ผู้มีตนอันทรมานแล้ว นาถํ ลภติ ทุลฺลภํ ย่อมได้ที่พึ่งซึ่งเป็นของได้ยาก ดังนี้ ๆ มีอธิบายว่า เบญจขันธ์ที่ควบคุมกันอยู่ เรียกว่าตน ดังเรือ เรือน ที่ควบคุมสัมภาระนั้น ๆ เข้า เรียกว่า เรือ เรือนฉะนั้น แต่อย่าแยกออกจากกัน ถ้าแยกออกจากกันเป็นอนัตตา ถ้าไม่แยกหมายเอาเบญจขันธ์ทั้งกองก็เป็นอัตตา อนัตตาแยกพูด อัตตารวมพูด อนึ่งอนัตตากล่าวโดยปรมัตถ์ อัตตากล่าวโดยสมมติ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์เป็นศาสดาเอกในโลก สัตว์จำพวกใดมีบัญญาสามารถเห็นทางอนัตตา พระองค์ก็ทรงแสดงอนัตตา เมื่อสัตว์ไม่สามารถจะเห็นทางอนัตตา พระองค์ก็มิได้จนเทศนา ทรงแสดงทางอัตตา แท้จริงบุคคลที่เกิดมาในโลก ย่อมถือว่าตัวตนมาแต่ต้น ศาสดาที่จะเทศนาสอนโดยปฏิบักษ์ไม่ใช่ตัวตน ย่อมเป็นการยาก ถ้าสอนอลุ่มอล่วยผ่อนปรนย่อมเป็นสวัสดี เพราะเหตุฉะนี้ พระบรมศาสดาจารย์จึงเทศนาทางอนัตตา เมื่อมีตนต้องมีที่พึ่ง ถ้าตนไม่มี ที่พึ่งก็ไม่มี ผลที่สุดก็วิมุตติอย่างเดียวกัน อย่างมหาสมุทรจะกว้างใหญ่ลึกซึ้ง

ประการใด ย่อมมีรสเค็มเป็นอย่างเดียวกัน ฉะนั้น ๆ ข้อซึ่งทรงแสดงเบญจขันธ์เป็นไปเพื่ออาพาธนั้น ส่วนรูปขันธ์อาพาธเห็นได้ง่าย เพราะปรากฏแก่ตา แต่นามขันธ์ ๔ เห็นยาก เพราะไม่ปรากฏแก่ตา ความขัดข้องที่ไม่เป็นไปตามใจ จัดเป็นอาพาธ เมื่อเป็นไปแก่รูป รูปก็ชื่อว่าอาพาธ เมื่อเป็นไปแก่นามจำพวกใด นามจำพวกนั้น ก็นับว่าอาพาธ อนึ่งเมื่อรูปอาพาธ นามที่อาศัยรูปก็พลอยอาพาธตามอย่างบ้านเรือนที่ชำรุดทรุดโทรม คนผู้อาศัยอยู่ก็พลอยไม่ผาสุกตาม ฉะนั้น ๆ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่าใดที่ล่วงไปแล้ว จัดเป็นอดีต ที่จะมาข้างหน้า ยังไม่มาถึง จัดเป็นอนาคต ที่มีปรากฏอยู่ในบัดนี้ จัดเป็นปัจจุบัน ที่อยู่ในกาย จัดเป็นภายใน ที่อยู่นอกกาย จัดเป็นภายนอก ที่ใหญ่จัดเป็นหยาบ ที่เล็กจัดเป็นสุขุม ที่เป็นบาป จัดเป็นเลว ที่เป็นบุญจัดเป็นประณีต ที่อยู่ห่างเห็นไม่ชัด จัดเป็นไกล ที่อยู่ใกล้ เห็นถนัด จัดเป็นใกล้ เบญจขันธ์ทั้งหมด ควรเห็นด้วยปัญญาตามที่เป็นจริง ว่าไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่เป็นตัวของเรา อริยสาวกนักฟังได้สดับเช่นนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในเบญจขันธ์ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมไม่ยินดี เมื่อไม่ยินดี จิตก็พ้นจากอาสวกิเลส เกิดญาณรู้สึกตนเอง ว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นเช่นแล้วมา ไม่มีต่อไป เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาพระสูตรนี้จบลง พระเบญจวัคคีย์ก็เพลิดเพลินยินดีภาษิต มี

จิตต์พ้นจากอาสวกิเลส ไม่มีอุปาทานโดยประการทั้งปวง ฯ
สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงโปรดพระเบญจวัคคีย์ให้
บรรลุธรรมาภิสมัยด้วยอนัตตลักขณสูตรแล้ว แต่นั้นได้เสด็จไป
โปรดพระยสกับสหายของพระยส ๕๔ คน ด้วยอนุบุพพิกถาและ
จตุราริยสัจจ์ ให้สำเร็จโลกุตตรสมบัติ แล้วทรงส่งพระอรหันต์ ๖๐
องค์นั้น ให้เที่ยวไปประกาศพระศาสนา ส่วนพระองค์ได้เสด็จไปยัง
อุรุเวลาประเทศ พบภัททวัคคีย์พวกกุมาร ๓๐ คน ทรงแสดงอนุบุพพิ-
กถาและจตุราริยสัจจ์ให้กุมารทั้ง ๓๐ นั้น เกิดดวงตาเห็นธรรม ฯ
เมื่อเสด็จถึงอุรุเวลประเทศแล้ว ได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปด้วยวิธี
เครื่องทรมานต่าง ๆ จนอุรุเวลกัสสปมีความเชื่อเลื่อมใสยอมตนเป็น
ศิษย์พร้อมด้วยบริวาร ทูลขออุปสมบท พระองค์ก็ทรงประทาน
อุปสมบทให้เป็นภิกษุทั้งสิ้น ฝ่ายนทีกัสสป คยากัสสป ผู้เป็นน้อง
ของอุรุเวลกัสสปพร้อมด้วยบริวาร ทราบว่าพรหมจรรย์ในศาสนา
นี้เป็นแก่นสารประเสริฐ จึงทูลขออุปสมบท พระองค์ก็ทรงประทาน
อุปสมบทให้เป็นภิกษุทั้งหมด เมื่อพระศาสดาประทับอยู่ณอุรุเวลา-
ประเทศตามควรแก่ความต้องการแล้ว พร้อมด้วยหมู่ชฎิลเหล่านั้น
เสด็จไปยังคยาสีสประเทศ ใกล้แม่น้ำคยาประทับอยู่ณที่นั้น ตรัส
เรียกภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นมาพร้อมแล้ว ทรงแสดงอาทิตตปริยาย-
สูตร เป็นลำดับไป ฯ

ในอาทิตตปริยายสูตรนั้น ทรงแสดงดังนี้ว่า สพฺพํ ภิกฺขเว

อาทิตฺตำ ภิกษุทั้งหลาย! สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน กิญฺจิ ภิกฺขเว สพฺพำ อาทิตฺตำ ภิกษุทั้งหลาย! อะไรเล่า ชื่อว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน สิ่งทั้งปวงนั้นได้แก่ จักษุคือนัยน์ตา ๑ รูป ๑ วิญญาณอาศัยจักษุ ๑ สัมผัสส์คือความถูกต้องอาศัยจักษุ ๑ เวทนาที่เกิดเพราะจักษุสัมผัสส์เป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ ฯ โสตคือหู ๑ เสียง ๑ วิญญาณอาศัยโสต ๑ สัมผัสส์อาศัยโสต ๑ เวทนาที่เกิดเพราะโสตสัมผัสส์เป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ ฯ ฆานะคือจมูก ๑ กลิ่น ๑ วิญญาณอาศัยฆานะ ๑ สัมผัสส์อาศัยฆานะ ๑ เวทนาที่เกิดเพราะอาศัยฆานสัมผัสส์เป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ ฯ ชิวหาคือลิ้น ๑ รส ๑ วิญญาณอาศัยชิวหา ๑ สัมผัสส์อาศัยชิวหา ๑ เวทนาที่เกิดเพราะอาศัยชิวหาสัมผัสส์เป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ ฯ กาย ๑ โผฏฐัพพะคือสิ่งที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย ๑ วิญญาณอาศัยกาย ๑ สัมผัสส์อาศัยกาย ๑ เวทนาที่เกิดเพราะอาศัยกายสัมผัสส์เป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ ฯ มนะคือใจ ๑ ธรรม ๑ วิญญาณอาศัยมนะ ๑ สัมผัสส์อาศัยมนะ ๑ เวทนาที่เกิดเพราะมโนสัมผัสส์เป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ ฯ รวม ๖ หมวดนี้ชื่อว่าสิ่งทั้งปวง

ในกาลสิ่งทั้งปวงนี้แหละเป็นของร้อน ร้อนด้วยอะไร อะไรมาเผาให้ร้อน ร้อนด้วยไฟคือราคะกำหนัด โทสะความประทุษร้าย โมหะความหลง ร้อนด้วยความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ร่ำไรรำพัน เจ็บกาย เสียใจ คับใจ ไฟคือกิเลส ไฟคือทุกข์ เหล่านี้มาเผาให้ร้อน ฯ

เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตวา อริยสาวโก ภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้ฟังแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งทั้งปวงนั้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมปราศจากรักใคร่ เพราะปราศจากรักใคร่ จิตต์ก็พ้นจากความถือมั่น เมื่อจิตต์พ้นแล้ว ก็เกิดญาณรู้ว่า พ้นแล้วดังนี้ อริยสาวกนั้นทราบชัดว่าความเกิดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่จะต้องกระทำ ได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี ฯ เมื่อพระศาสดาตรัสพระธรรมเทศนานี้อยู่ จิตต์ของภิกษุเหล่านั้นพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน ด้วยประการฉะนี้ ฯ

อธิบายความในพระสูตรนี้เป็นลำดับไป คำว่าอาทิตต์ แปลว่าร้อน การที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงอาทิตย์ ก็เพื่อให้ถูกนิสสัยของพวกชฎิลเหล่านั้น เพราะชฎิลเหล่านั้นเป็นนักบำเรอไฟ กองกูณฑ์อัคคีบูชายัญ เพื่อขอความอนุเคราะห์ต่อพระเจ้าในสวรรค์ตามปรารถนา การแสดงธรรมเทศนาของพระศาสดา ย่อมทรงแสดงตามนิสสัยของผู้ที่คุ้นเคยอบรมมา ฯ การพูดถูกนิสสัย

ของผู้ฟัง เธาเข้าใจง่าย ปลุกใจของผู้ฟังให้ตื่น ซึ่งเรียกว่า โพเธตา ไม่ให้ง่วงเหงา แต่พระองค์ทรงแก้เป็นธรรม อย่างทรงแสดงแก่สิงคาลมาณพ ซึ่งนอบน้อมทิศทั้งหก ทรงแก้ทิศทั้งหกเป็นธรรมปฏิบัติ ทรงแสดงแก่อสูร ผู้ชำนาญในทะเล ทรงแสดงพระศาสนาก็อย่างเดียวกันกับทะเล ฯ ทรงแสดงแก่ชาวนา ทรงแก้เครื่องทำนาต่าง ๆ เป็นธรรมต่าง ๆ ดังนี้เป็นอาทิ ฯ อนึ่งในเรื่องโสพลบัญหามาณพที่เป็นหัวหน้า ๑๖ คน หัวหน้าคนหนึ่งมีศิษย์อีกคนละมาก ๆ ในเวลาฟังธรรมก็อยู่พร้อมหน้ากัน ต่อมาณพที่เป็นหัวหน้าทูลถามบัญหา ทรงตอบแก้บัญหา มาณพนั้นกับศิษย์ของตนจึงสำเร็จ พวกที่ยังไม่ได้ทูลถาม ก็ยังไม่สำเร็จ ข้อนี้เพราะพระองค์ทรงแสดงถูกนิสสัยของผู้ถามบัญหา ศิษย์ผู้มีนิสสัยเหมือนอาจารย์ จึงพลอยสำเร็จด้วย พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมตามนิสสัยฉะนี้ เพราะฉะนั้นธรรมเทศนาของพระองค์จึงมีปาฏิหาริย์ เมื่อจะทรงประทานธรรมเทศนาสอนพวกชฎิล จึงได้ทรงแสดงอาทิตย์ตามนิสสัยของพวกชฎิลเหล่านั้น ฯ

อาทิตตปริยายสูตรนั้น เมื่อทรงแสดงตามสำนวนพระบาลี ผู้ฟังน่าเหม็นเบื่อ เพราะซ้ำ ๆ ซาก ๆ แต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงแสดงมิได้ทรงพระประสงค์สำหรับฟังเล่นอย่างเดียว ทรงประสงค์ให้พิจารณาปฏิบัติกลมเกลียวกันไปในขณะฟังนั้น เพราะฉะนั้น จึงทรงอนุสาสน์จำจะพรรณาซ้ำ ๆ ซาก ๆ เพื่อให้พวกชฎิลเหล่านั้นดำเนิน

ตาม เมื่อจบเทศนาอาทิตตปริยายสูตร พวกชฎิลทั้งหมดจึงได้สำเร็จพระอรหัตตผล ฯ

อายตนะภายใน ภายนอก วิญญาณ สัมผัสส์ เวทนา ทั้ง ๕ หมวดนี้ ก็คือ กาย ใจ นี่เอง การพิจารณาเพื่อให้เกิดนิพพิทาวิราค-วิมุตติ ก็ต้องแยกออกพิจารณา การแยกออกพิจารณานั้น แยกเป็นขันธ์บ้าง ธาตุบ้าง อายตนะบ้าง อินทรีย์บ้าง ซึ่งเรียกว่าวิปัสสนาภูมิ ในที่นี้ทรงสอนพวกชฎิลเหล่านั้นให้แยกเป็นอายตนะเรียกว่า สิ่งทั้งปวงนี้ เป็นอาทิตต์ ของร้อน ก็คือร้อนใจ ฯ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่เป็นไปโดยปกติ เกิดวิกลวิการขึ้น เช่น ตามัว หหนวก จมูกคัด ลิ้นกระด้าง กายเจ็บ ใจไม่สบาย แต่ละอย่าง ๆ ก็ร้อนใจ ถ้ารวมรุมกันทั้ง ๖ อย่าง ก็รวมรุมร้อนใจ นี่กล่าวฉะเพาะอายตนะภายใน แท้จริงอายตนะภายในภายนอกเป็นคู่กัน ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ คือเมื่อตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะ ใจนึกถึงธรรมารมณ์ ถ้าเป็นที่พอใจก็เกิดความรักใคร่อยากได้มาเป็นของตน เมื่อได้สมประสงค์ก็ต้องบริหารรักษาไม่ให้เป็นอันตราย ถ้าไม่บริหารก็ชำรุด ถ้าเป็นอันตรายก็เกิดความเสียดายทุกข์โทมนัสไปต่าง ๆ ชื่อว่าร้อนด้วยไฟคือราคะ ฯ เมื่อประสพ ถ้าไม่พอใจ ก็เกิดความขัดข้องขุ่นเคืองไม่อยากให้มีมา เมื่อมีอยู่แล้วก็คิดหาอุบายที่จะไม่มี ถ้าสละไม่ได้ สละ

ไม่ออก ก็ต้องทนร้อนใจไปจนตาย ชื่อว่าร้อนด้วยไฟคือโทสะ ฯ อาการที่มืดมนท์หลงรักหลงชัง เป็นไปเช่นนั้น ไม่เป็นของเย็นใจ เป็นของร้อนใจตรงกันข้าม ชื่อว่าร้อนด้วยไฟคือโมหะ ฯ เมื่ออายตนะทั้งสองเป็นอาการแห่งความร้อนฉะนี้ วิญญาณ สัมผัสส์ เวทนา ที่อาศัยอายตนะนั้น เกิดขึ้นและเป็นปัจจัยก็ต้องร้อนไปตามกัน ฯ ดังน้ำแม้เป็นของเย็น เมื่อใส่หม้อตั้งที่ไฟ น้ำนั้นก็ต้องร้อนตาม เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์จึงได้ตรัสไว้ว่า **สพฺพำ ภิกฺขเว อาทิตฺตำ** สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน คือร้อนใจฉะนี้ ฯ เกน อาทิตฺตำ สิ่งทั้งปวงนั้นร้อนด้วยอะไร สิ่งทั้งปวงนั้นร้อนด้วยราคะ โทสะ โมหะ ร้อนด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสะ ฯ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นของร้อน ร้อนผิดกว่าไฟธรรมดา ไฟธรรมดาร้อนข้างนอก รู้สึกง่าย ดับก็ง่าย ไฟคือราคะ โทสะ โมหะ ร้อนข้างใน คือร้อนใจ รู้สึกยาก ดับก็ยาก ฯ

ข้อที่ทรงแสดง ชาติ ชรา เป็นอาทิ ว่าเป็นของร้อนนั้น โดยอธิบายว่า เมื่อชาติมีขึ้นแล้ว ก็มีแต่เรื่องร้อนต่าง ๆ และไม่ใช่จะร้อนฉะเพาะชาติตัว ทำชาติผู้อื่น ๆ ให้ร้อนยุ่งไปด้วย ฯ ชรา ความแก่ก็ร้อนใจ เพราะไม่อยากแก่ เครื่องแก้กันแก่ก็ไม่มี มีแต่เครื่องหลอกเขาว่า ข้ายังไม่แก่ แม้กายจะแก่ ใจก็ยังไม่ยอมแก่ ชราเป็นที่ไม่พอใจ ฉะนี้ เพราะฉะนั้น จึงได้ร้อนด้วยชรา มรณะ ความตายยิ่งซ้ำร้าย ไม่มีใครปรารถนาต้องการเลย **สพฺเพ ภายนฺติ**

มจฺจุโน สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นย่อมกลัวต่อความตายด้วยกันทุกถ้วนหน้า แม้ผู้ที่มีอัตตภาพร่างกายเป็นชเรือนกุฏฐัง ไม่น่ารัก กระนั้นเขาก็ยังรักร่างกายของเขา ไม่อยากตาย จึงได้ตะเกียกตะกายเที่ยวหาเลี้ยงชีพ เมื่อความตายอันเป็นที่ไม่พอใจมีมา ก็ต้องร้อนใจ เพราะฉะนั้น มรณะจึงเป็นของร้อน ฯ โสกะ ความแห้งใจ ได้แก่ความร้องไห้โสกา ความขัดข้องเหลือที่จะแก้ ไม่รู้จะทำอย่างไร จึงต้องโสกา ฯ ปริเทวะ ได้แก่ความพิไรรำพันเพ้อเจ้อไปต่าง ๆ ฯ ทุกข์ ได้แก่ความไม่สบายกาย ฯ โทมนัส ได้แก่ความไม่สบายใจ ฯ อุปายาสะ ได้แก่ความคับใจไม่ปลอดโปร่ง ฯ อาการเหล่านี้แต่ละอย่าง ๆ ล้วนร้อนทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นจึงร้อนด้วยโสกปริเทวทุกข-โทมนัสอุปายาสะ ฯ อริยสาวกมาเห็นสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อนใจฉะนี้ จึงได้เบื่อหน่ายต่อสิ่งทั้งปวง ซึ่งเรียกว่า นิพพิทา นิพพิทาเป็นเหตุให้เกิดความไม่ยินดี ซึ่งเรียกว่า วิราคะ วิราคะเป็นเหตุให้หลุดพ้นไม่ติดอยู่ ซึ่งเรียกว่า วิมุตติ เมื่อถึงวิมุตติแล้ว ก็เกิดความรู้สึกตัวตามที่พ้นแล้วอย่างไร ฯ อันนี้เป็นอธิบายในอาทิตตปริยายสูตร ฯ

ได้แสดงมาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อนัตตลักขณสูตร อาทิตตปริยายสูตร ซึ่งจัดว่าเป็นแจงอย่างใหม่ ก็จบเพียงนี้ ฯ

เอวัง ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ร. พ. มหามกุฏ ฯ หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพ ฯ
น. ท. พระพิมลเสนี ร. น. ผู้พิมพ์โฆษณา ๑๐/๒/๘๑

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร
ถนนพระสุเมรุ จังหวัดพระนคร
น. ท. พระพิมลเสนี ร. น. ผู้พิมพ์โฆษณา
๑๐/๒/๘๑